

Е. П. НАУМОВ

ВЛАСТЕЛИЧИКИ

(Кон историјата на феудалната сталешка терминологија на XIV век)

Изучувањето на историјата на феудалното општество во неговата динамика, еволуцијата на неговите сталешки поделби, основните групации и категории на владеачката класа во средновековните држави претставува една од главните задачи на современата медијевистика. Во овој контекст, по наше мислење, заслужува посебно внимание средновековниот термин „властелички“, кој, како што е познато, мошне често се сретнува во литературата посветена на историјата на народите на Југославија во епохата на развиениот феудализам.¹⁾

Посветувајќи ја оваа статија на разгледувањето на документите за властеличките (во изворите од XIV в.), сметаме за потребно на почетокот да дадеме преглед на постојната литература по ова прашање и да ги формулираме основните гледишта искажани во југословенската, советската и руската дореволуционерна историографија по однос на потеклото на дадениот термин, неговото ширење и положбата на властеличките во феудалниот сталешки систем на Србија и Босна. Со оглед

¹⁾ Види на пр.: Н. Крстић, Разсматрања о Душановом Законику. — „Гласник Друштва српске словесности“, св. VI, 1854; А.А. Майков. История сербского языка по памятникам, писанным кириллицею, в связи с историею народа. М., 1857; С. Новиковић. Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354. Београд, 1898; Т. Тарановски. Историја српског права у Немањинској држави, д. I, Београд, 1931; А. В. Соловјев. Предавања из историје словенских права. Београд, 1939; Ю. В. Готье. Образование сербского государства. „Славянский сборник“, М., 1947; К. Јиречек. Историја Срба, т. I—II, Београд, 1952; „Историја народа Југославије“, т. I, Београд, 1953; Н. Вучо. Привредна историја Србије до Првог светског рата. Београд, 1955; Д. Јанковић. Историја државе и права феудалне Србије. Београд, 1957; А. П. Каждан и Г. Г. Литаврин. Очерки истории Византии и южных славян. М., 1958; „Преглед историје југословенских народа“, д. I, Београд, 1960; „Историја Југославије“, т. I, М. 1963; М. Динић, Хумско-требињска властела. Београд, 1967; „Историја на државите и правата на југословенските народи“. Белград, 1972; Е. П. Наумов. Господствующий класс и государственная власть в Сербии XIII—XV вв. М., 1975; „Законик цара Стефана Душана“, кн. I (Струшки и Атонски рукопис). Београд, 1975 (во статијата на Б. М. Недељковиќ) и др.

на недоволната изученост на проблемите на социјалната терминологија на средновековните југословенски држави, таквиот преглед е и дотолку понеопходен што во опсежната историска литература можат да се сретнат најразлични и противречни мислења за улогата на властеличиците и нивниот сооднос (како најниска категорија од световната феудална аристократија) со „властелата велика и мала“. Така на пример, во тоа разногласје од заклучоци се среќаваат не само сосем произволни тврдења (на пример, за „бедноста“ на властеличиците и нивната вазална зависност од властелата), спорни тези, уверливи само на прв поглед, туку и некои нови заклучоци и хипотези што позолуваат да се суди за забележлива еволуција на дадениов термин.²⁾

Всушност, како јасен доказ за неизученоста на терминот „властелички“ и соодветниот нему меѓуслој од светската аристократија можеме да укажеме на оној неоспорен факт, дека едногласноста по ова прашање во историографијата се завршува со стереотипната (од времето на првите изданија на Душановиот Законик) констатација за правните разлики меѓу „властеличиците“ и властелата (согласно параг. 50 од Законот) и определувањето на властеличиците како „најниско дворјанство“, „витешки staleж“, ситни (понекогаш исто така и средни) световни феудалци и сл. Мошне важно е и тоа дека штом еден или друг автор ќе се обидел да понуди поподробно разјаснување на ова прашање, тој или бидува принуден да прибегнува кон претпоставки (повеќепати — незасновани на материјалот од изворите, како што ќе покажеме подолу), или го признавал за наполно неможно решавањето на таа „загатка“ поради скудноста на зачуваните документи за таа епоха.

Така на пример, еден од првите изучувачи на Законикот на Стефан Душан, српскиот буржоаски историчар Н. Крстиќ, пишува дека параграфите од Законикот зборуваат за постоењето на два привилегирани staleжа во средновековна Србија: властела велика (или просто „властела“) и мала (т.е. властелички). Понатаму тој продолжува: „Каква разлика постоела меѓу едните и другите, Законикот не ни кажува јасно; меѓутоа познато е дека властеличиците (така! — Е. Н.) само по однос на великата властела имале помали права од властелата; но по однос на невластелата, т.е. на Себрите, тие се ползувале со исто такви големи права како и самата голема властела“.³⁾ Овој, заснован врз материјалот од Законикот заклучок за припадноста на властеличиците кон владеачкиот врв на Српската држава, исто како и за поделбата на феудалната класа само на две категории, за еднаквите права на светската аристократија (како на властелата, така и на властеличиците) по однос на масата од

²⁾ Види на пр.: Е. П. Наумов. Господствующий класс..., стр. 133—134.

³⁾ Н. Крстиќ, Посоч. дело, стр. 115; сп. С. Новаковић. Законик..., стр. 171.

простиот народ, како што се гледа од параграфите на Законикот, го наоѓаме и во работите на други учени што се занимавале со оваа проблематика.⁴⁾

Можно е, во оваа врска да се допушти и претпоставката дека властеличките биле помногубројни од властелата, пона-таму — дека разликоста меѓу овие категории од владеачката класа може да се разбира како разликност меѓу „постарите и помладите“, како што тоа го формулира во својата статија Ј. В. Готје. Тој пишува, имено, дека „првите (т.е. властелата — Е. Н.) се — советници, соработници и честопати соперници на царот, вторите (властеличките — Е. Н.) — луѓе на обична воена служба, но помладите не губеле надеж за постигнување на повисок ранг“.⁵⁾ Воедно за карактеристиката на интерпретацијата на властеличките во работите на овие историчари, кои, како што видовме, се труделе доста претпазливо да ги решаваат тешките прашања за сталешките разликности на световната аристократија, мошне показателно е тоа што тие автори или непосредно ја поврзувале историјата на терминот „властелички“ со Душановиот Законик (разгледувајќи ја општествената структура на Србија главно според материјалите од овој законодавен паметник) или пак набележувале определени хронолошки рамки за постоењето на разгледуваниот од нас термин и на тој меѓуслој од аристократијата. Така, имено, познатиот медиевист К. Иречек одбележува дека најниското дворјанство отпрвин се именувало со „воини“ („војници“ — во XIII в.), а „дури по 1300 г.“ малата властела во паметниците се наречува властелички, при што овој термин „потоа“ се раширил „насекаде по Србија и Босна“, но станал „општопримен дури при цар Стефан и Урош“.⁶⁾

Треба сепак да се одбележи дека таквата (во целост доволно аргументирана) интерпретација на властеличките сосем не е единствена во опсежната историска литература. Наспоредно со неа, по наше мислење, неопходно е да се изделат две насоки, чија општа црта (и воедно разлика од погоре посочените работи) може да се нарече забележливото пренебрегнување на одамна познатите податоци од историските извори (посебно од Душановиот законик) и нивната точна хронолошка и територијална припадност. Во согласност со ова во работите од едната насока (посебно во работите на југословенските историчари: Д. Јанко-

⁴⁾ Види на пр.: А. Мајков. Историја српског народа. Београд, 1876, К. Иречек. Историја Срба; Т. Тарановски. Посоч. дело, т. I, стр. 15—17; „История южных...“, стр. 53 (во главата на С.А. Никитин); А. П. Каждан и Г.Г. Литаврин. Очерки..., стр. 256; и др.

⁵⁾ Ю. В. Готје. Посоч. дело, стр. 24.

⁶⁾ К. Иречек. Историја..., т. II, стр. 60 (сп. т. I, 261). Овде Иречек го одбележува првото спомнување на властеличките во недатираната грамота на српскиот крал Стефан, која често се припишувала на Стефан Првовенчани (според мислењето на Миклошич, Тарановски и др.), но всушност му припаѓа на Драгутин, Сп. Е. П. Наумов. Господствующий класс..., стр. 90—91.

виќ, Н. Вучо и др., а исто така во трудовите на некои советски медиевисти) се забележува тенденцијата — од една страна да се „расшират“ хронолошките рамки на терминот „властелички“, а од друга — да се „намалат“ значењето и улогата на дотичниот меѓуслој од светската аристократија. Сето ова се изразува, имено, во стремежот властеличките да се претставуваат во својството на таква категорија од феудалната класа, која постоела во текот на целата епоха од средновековната српска (а можеби и на босанската) државност;; понатаму — во стремежот остро да се оддели властелата „велика и мала“ од властеличките, давајќи им на последниве најниско место во создаваната хиерархија од меѓусловите на владеечкиот врв. Така, имено, во овие работи веќе наоѓаме не две категории светски феудалци, а три или дури четири: најпрвин иде властелата велика (или велможите), потоа властелата мала, а потоа — властеличките. На тој начин, во прикажувањето од авторите на дотичните работи властеличките сосем не можат да бидат изедначени со „малата властела“, како што видовме погоре (во трудовите на Иречек, Мајков и др.); напротив, тие поскоро се доближуваат до слободните војни-селани. Таквото остро разграничување на сите овие сталешки категории во работите од дотичната насока е следено и од соодветни имотни критериуми.⁷⁾

Така на пример, во литературата се укажува на тоа дека „меѓу властелата имало велможии кои исполнувале најважни функции и имале огромни поседи, потоа — велика и мала властела и многубројни властелички, слободни земјовладелци-ратници кои живееле на сметка на својата татковина и чинеле премин кон властелата во тесна смисла“.⁸⁾ Макар што истовремено е одбележувано дека „строга граница меѓу овие меѓусловии од властелата немало“,⁹⁾ сепак обично во работите од даденава насока наоѓаме најразлични тврдења (поточно — претпоставки), што ја потцртуваат неполноправноста на властеличките во споредба со властелата (дури со „малата“ властела). Така, Д. Јанковиќ признава постоење на големи земјини подарувања (во тој број — градови) на властеличките, но сепак смета дека „како правило тие добивале и располагале со ситни поседи; обично тоа било едно село или пак еден имот во селото“.¹⁰⁾ Б. М. Недељковиќ, на пример, пишува дека во средновековна Србија велможите добивале градови и области со дозвола на т.н. „држава“, а властели-

⁷⁾ Види на пр.: Д. Јанковиќ. Историја...; Н. Вучо. Посоч. дело; „Историја народа...“, т. I; М. Динић. Хумско-требињска...; Историја на државите и правата...“, и др.

⁸⁾ „Преглед историје...“, д. I, стр. 71; сп. М. Динић. Хумско-требињска..., гл. 38, види особено стр. 97.

⁹⁾ „Преглед историје...“, д. I, стр. 71.

¹⁰⁾ Д. Јанковиќ. Историја..., стр. 46 (сп. „Историја на државите и правата...“, стр. 77).

чиќите — „имоти како и татковина“.¹¹⁾ Ако на тие тврдења (како што ќе покажеме подолу, неосновани или пак мошне спорни) ги додадеме уште изјавите дека властеличиќите не можеле да учествуваат во државните собранија,¹²⁾ како властеличиќите (сите!) биле вазали на властелата¹³⁾ и сл., го додадеме исто така неточното (но доста расширено) именување на оваа категорија феудалци — т.е. „властелики“ или пак „властелинчиња“ (еднина — „властелинче“),¹⁴⁾ ние, можеби, ќе добиеме доволно целосна претстава за термилолошката бркотија и неточноста на определбите на тој меѓуслој од феудалното општество, која всушност веќе одамна е позната во историографијата, како во специјалните изучувања, така и во општите трудови и прирачниците изданија.

Паѓа в очи, сепак, дека во трудовите на некои југословенски научници и дореволюционерни руски слависти терминот „властеличики“ воопшто не се споменува. Така, Т. Д. Флорински и А. Л. Погодин сметаат за доволно да се каже само за малата и великата властела, макар што соодветните членови од Душановиот Законик им биле познати.¹⁵⁾ Интересно е дека за властеличиќите како посебна сталешка категорија на Српската феудална држава не се зборува и во некои колективни трудови на југословенските историчари.¹⁶⁾ По наше мислење, не постојат уверливи основанија да се согласиме со такво толкување на сталешките подразделби на владеечката класа, кое позволява да се претпостави дека властеличиќите ги имало само во внатрешна Србија (Рашка), во Босна, Хум и Требиње (како што се гледа од погоре посочените работи), а сосем ги немало во Зета и Македонија, кои исто така влегувале во составот на Српската држава од тоа време. Воедно, нам ни се чини дека не би било точно да се смета оти улогата на властеличиќите во процесот на еволуцијата на социјалниот систем во таа епоха била толку мала, што за појавувањето на таквиот термин и категорија на светската аристократија би можело сосем да не се спомнува во литературата.

На тој начин, согласно со таквата состојба на историографијата, со оглед на постоењето противречни и малу основани

¹¹⁾ „Законик цара Стефана Душана“, кн. I, стр. 48—49.

¹²⁾ Види во т. 7 на „Енциклопедија на Југославија“ (1968, статијата „Србија“, оддел „Државно устројство“, стр. 684).

¹³⁾ „История южных и западных славян“, М. 1969, стр. 35.

¹⁴⁾ Види на пр.: „История государства и права“, т. I, М., 1949, стр. 514—515, („властеличи“); „История средних веков“, т. I, М. 1952, стр. 557; „Историја на државите и правата...“, стр. 76—77; и др.

¹⁵⁾ Види на пр.: Т. Д. Флоринский. Памятники законодательной деятельности Душана, царя сербов и греков. Киев, 1888, стр. 13, 18—19; А. Л. Погодин. История Сербии. СПб, 1909, стр. 76—77.

¹⁶⁾ „Историја на македонскиот народ“, кн. I, Скопје, 1969, стр. 202; „Историја Црне Горе“, кн. 2, т. I, Титоград, 1970 (спореди исто таму, кн. II, т. 2, стр. 5 — единственото спомнување на властеличиќот Вљакши, за кој ќе кажеме подолу).

тврдења за улогата на категоријата на властеличките и раширувањето на дадениов термин во средновековните писмени паметници, нам ни се чини неопходно во оваа статија подробно да ги разгледаме зачуваните сведоштва во историските извори од XIV в. Имено, подолу ќе ги проанализираме материјалите од српските грамоти и биографии, понатаму — параграфите од Душановиот Законик, босанските документи, обрнувајќи посебно внимание на местото на властеличките во сталешкиот систем на Српската и Босанската држава и на нивниот сооднос со византиските „архонтопули“.

По наше мислење, таквата последователна анализа на сите познати нам извори од XIV в., што спомнуваат за властеличките, би било најцелесообразно да се почне со најраниот документ — посочената погоре грамота на српскиот крал Драгутин на Дубровчаните (како што веќе уверливо покажа А. В. Соловјев, оваа грамота треба да се датира со 1280—1281 г. или дури пошироко — 1276—1281 г.).¹⁷⁾ Неопходноста од таквото обраќање кон грамотата на Драгутин произлегува од тој важен факт, што сè до наши дни во литературата се повторува застареното датирање на оваа грамота — со времето на управувањето на Стефан Првовенчани, т.е. околу 1220 г. (такво датирање е дадено дури во специјалната статија „Властелички“ во т. 8 од „Енциклопедија Југославије“.¹⁸⁾ За разбирањето на околностите на појавувањето на терминот „властелички“ не помалку важно во лексиконот на српскиот кралски двор¹⁹⁾ е и тоа, како имено во историографијата се толкува тој термин од грамотата на Драгутин. Се разбира, нам ни е важно да покажеме што означувал тој термин на крајот од XIII век на планот на развитокот на сета сталешка терминологија од тоа време, со самото тоа — зошто тој потоа исчезнува од грамотите на српските кралеви (речиси за половина век) и зошто повторно се појавува — веќе како означување на меѓуслој од световната аристократија (во официјалниот лексикон на српската царска канцеларија и во законодавството на Стефан Душан.²⁰⁾

По наше мислење, анализата на оваа грамота, во сопоставување со другите акти на српскиот кралски двор од втората половина на XIII в. (во тој број — преписката со Дубровник), не позволява да се согласиме со постоечкото гледиште во литературата дека „властеличките“ во грамотата на Драгутин не означувале феудалци (властела), а „тржници“, т.е. дубровнички

¹⁷⁾ Види: А. В. Соловјев. Пребегар у Брскову. — „Југословенски историски часопис“, III, 1937, стр. 275.

¹⁸⁾ Види т. 8 од „Енциклопедија Југославије“, 1971, стр. 518 (М. Лановиќ); сп. Т. Тарановски. Посоч. дело, д. I, стр. 15.

¹⁹⁾ К. Иречек неточно забележува дека ова прво спомнување на властеличките е — „надвор од српската област“ (К. Иречек. Историја... т. II стр. 60).

²⁰⁾ Сп.: Е. П. Наумов. Господствующий класс... стр. 91.

трговци, во тој број и нобили, и пучани. Како што е познато, такво гледиште застапува Т. Тарановски, а во извесна мера кон него се приклучува и М. Диниќ.²¹⁾ Сепак споредбата на зачуваните документи од втората половина на XIII в., како што ни се чини, зборува дека во тоа време на српскиот двор се барале нови означувања за властелата од соседната градска општина — автономната комуна Дубровник; тие барања и обиди да се примени новата терминологија (посебно називот „властелички“) дури во преписката со соседните („туѓите“) влади и градови, ги имале за причина внатрешните процеси на сталешката динамика. Фактот, што во една од своите грамоти кралот Драгутин сметал за потребно власта на Дубровник да ја нарече не „властела“, а „властелички“, по наше мислење сведочи за тоа, дека во феудална Србија од тоа време зборот „властела“ почнал да придобива пошироко значење. Ако порано (на пример, во почетокот на XIII в.) „властелата“ обично ги означувала врховните управувачи, месните власти, вишите придворни чиновници, веќе во втората половина на XIII в. во српската официјална терминологија сè повеќе се раширува претставата за „властелата“ како за сите светски феудалци, независно од исполнуваните од нив државни функции и должности.²²⁾

Во врска со ова би сакале да ги одбележиме уште и следните околности, значајни за првото појавување на „властеличките“ во грамотите на српската кралска канцеларија. Пред сè треба да се обрне внимание на потеклото и етимологијата на дадениов термин. Нам ни се чини сосем неслучаен фактот што зборот „властелички“ се употребува првпат во српските грамоти при кралот Драгутин (1276—1282), кога во врска со присоединувањето на Призренската област, која порано била под власта на Византија, во лексиконот на кралскиот двор се појавуваат византиски термини или пак нивни „преводи“ (на старосрпски јазик). Така на пример, во Хиландарската грамота се сретнуваат термините „севаст“, „землјани“ (т.е. византиските „хорити“ или „хора“).²³⁾ Имено затоа, веројатно, би требало појавувањето на словенскиот термин „властелички“ да го поврзуваме со византиското означување на светската аристократија — „архонтопули“. Од своја страна, во обата овие термина за нас е важна нивната заедничка црта — потцртувањето на наследната припадност кон владеечкиот staleж („архонтопул“ и „властелички“ — син на властелинот, феудалецот, и во исто време самиот член на владеечката класа). Самата таа околност и ја објаснува допуштената во Драгутиновата грамота на Дубровник бркотија, т.е.

²¹⁾ Т. Тарановски. Посоч. дело, стр. 15; сп. М. Диниќ, Хумско-требињска. . . , стр. 88.

²²⁾ Е. П. Наумов. Господствующий класс. . . , стр. 91—92, сп. стр. 85—86.

²³⁾ Исто таму, стр. 93. За нејзиното датирање (ок. 1277) види Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, т. I, Скопје, 1975, стр. 275.

употребата на терминот „властеличиќи“ место „властела“ или „господа“ (на аналоген начин, како што е познато, и босанскиот бан Нинослав по грешка го нарекол управувачот на Дубровник Н. Тонисто „болјар“).²⁴⁾

Може да се претпостави дека на крајот од XIII и почетокот на XIV в., во периодот од управувањето на крал Милутин (1282—1321), терминот „властеличиќи“ продолжувал да постои во јужните области на Српската феудална држава, т.е. во јужна Србија и во северна Македонија. Но со што да се објасни фактот, што во таа епоха на брза византизација на правната и административната терминологија на Српската држава тој термин воопшто не се среќава во официјалните документи? По наше мислење, причина за тоа била тогашната еволуција на сталешките означувања на светската аристократија, барањето најсоодветни на стремежите на централната власт и на самите световни феудалци називи за владеачкиот врв. И покрај тоа што се познати и термините „благородни“, „властеличиќи“, сепак како резултат на тие сложни барања, во официјалниот лексикон тогаш надвладеал називот „властела“.²⁵⁾ Како што нам ни се чини, таквата „непопуларност“ на зборот „властеличиќи“ била последица на тоа, што во извесни кругови на српските феудалци овој термин се восприемал како премногу сврзан со Византија („архонтопули“); од друга страна, треба да се допушти, дека за ситните и средните феудалци таквото означување изгледало премногу „ниско“, „снижувачко“ (т.е. син на властелот) и неприемливо имено поради нивните настојувања да се споредуваат со вишиот меѓуслој од владеачката класа, да се здобијат со тоа, и нив (како и вишите достоинственици) да ги именувашат со гордото звање „властела“.²⁶⁾

Можеби веќе во тој период терминот „властеличиќи“ понекогаш се применувал само за доста тесен круг придворни луѓе, дворјани од воениот сталеж. За ова, се чини, може да се суди врз основа на интересното спомнување на дадениов термин во зборникот на средновековни српски биографии, кое, за жал, останало непознато на М. Диниќ кој изучил разни документи за властеличиќите.²⁷⁾ Го имаме предвид најинтересното соопштение на средновековниот српски писател, архиепископот Данило II за тоа, дека кралот Милутин пред својата смрт (29 октомври 1321 г.) се наоѓал во својата кралска резиденција Неродимље

²⁴⁾ Сп. Е. П. Наумов. К истории феодальной сословной терминологии древней Руси и южнославянских стран. 3б. „Исследования по истории славянских и балканских народов (Эпоха средневековья)“, М., 1972, стр. 231.

²⁵⁾ Сп. Е. П. Наумов. Господствующий класс..., стр. 95—98; В. А. Мошин Византиски утицај у Србији у XIV веку. „Југословенски историски часопис“, III, 1937, стр. 150 и след.

²⁶⁾ Е. П. Наумов. Господствующий класс..., стр. 98.

²⁷⁾ М. Динић. Хумско-требињска..., стр. 88.

само со мала група нему верни придворници — „со малкумина чеда од некои властелички на земјата српска” (издавачот на житието Ѓ. Даничиќ дава овде интересни толкувања по некои преписи: Карл. I — властелнички, Карл. II — властителей).²⁸⁾

На тој начин, ова спомнување на „властеличките” во биографијата на Милутин, напишана од Данило II (веројатно по 1332 г. и, се разбира, не порано од 1337 г.), зборува за тоа дека ова означување на светската аристократија проникнува на почетокот од втората третина на XIV в. и во некои дела од најстарата српска литература. Впрочем, карактеристично е што и во овој случај како да имаме работа со влијание од византиската терминологија, зашто Данило бил игумен на Хиландар, долго живеел на Атон, бидувајќи и во Константинопол.²⁹⁾ Не помалку важно во овој контекст е да се сопостави ова соопштение на Данило со спомнувањето на властеличките во српската „Александрија”. Мошне интересно е што во српскиот превод на романот за Александар Македонски овој термин двапати се среќава имено при раскажувањето за придворните велможи на цар Дариј („... двајца од неговите присни велможи... неговите властелички...”, а потоа — „присниот и сакан љубимец властеличкиот на Дариј...”).³⁰⁾

Како што е познато, следното по хронолошки ред спомнување на властеличките претставува појавувањето на овој термин — одново во официјалните документи на српскиот двор, овојпат веќе во преписката на цар Душан со Дубровник (август 1347 г.).³¹⁾ Како што точно забележува М. Диниќ, ова кратко спомнување на еден од првите, познати нам и од други извори, така да се рече „живи” властелички ни причинува „големи тешкотии”. Навистина, „еден ист човек, Пуљко Болкачевиќ од Драчевица, царот го наречува во писмата, притоа во интервал само од пет дена, властелички и властелин”.³²⁾ Имено, во првото писмо од 1 август 1347 г. Душан соопштува дека „го испратил со грамотата властеличкиот Пуљко”, додека во следното писмо тој го наречува „властелин на моето царство”. Анализирајќи ги овие документи, М. Диниќ оправдано забележува, дека при таквата термилошка бркотија не е тешко да се дојде во сложна ситуација кога би требало да се рашава прашањето за понижување на дадено лице согласно со познатиот параг. 50 од Законикот на Душан.

²⁸⁾ Арх. Данило и др. Животи краљева и архиепископа српских. Београд, 1866, стр. 156. Сп. Е. П. Наумов. Господствующий класс..., стр. 267—268.

²⁹⁾ Види на пр.: М. Кашанин. Српска књижевност у средњем веку. Београд, 1975, стр. 210 и след.

³⁰⁾ М. Динић. Хумско-требињска..., стр. 88.

³¹⁾ Л. Стојановић. Старе српске повеље и писма, кн. I, д. I, Београд, 1929, стр. 57, изв. бр. 61 и 62. Сп. М. Динић. Хумско-требињска..., стр. 75, 86.

³²⁾ М. Динић, Хумско-требињска..., стр. 86.

Сепак, по наше мислење во дадениов случај би требало да укажеме на други две околности, важни за разбирањето на процесите на сталешката динамика во феудалната Српска држава. Така на пример, паѓа в очи дека Пуљко Болкачевиќ бил еден од световните феудалци на западната (приморската) област на Драчевица. Ова, се чини, зборува за раширувањето на терминот „властелички“ од јужна Србија и северна Македонија исто така и во западните области на огромното Српско-Грчко царство. Од друга страна, не би било правилно да се испушта од вид и фактот дека Пуљко бил еден од придворните аристократи на цар Душан и ги исполнувал неговите наредби (т.е. ги доставувал царските пораки во Дубровник, можеби нему му биле доверувани и некои други функции во неговите родни краишта што се наоѓале близу до овој град). Во секој случај бркотијата со именувањето на Пуљко (дури во царските грамоти), т.е. допуштената при пишувањето на грамотите грешка (Пуљко е наречен, како што е познато, и властелин и властелички), ни позволува да размислуваме за тоа, дека во тоа време — до издавањето на Законикот на Душан (1349) — значењето на терминот „властелички“ во сталешкиот систем на феудална Србија сè уште не било доволно определено.

Воедно, благодарение на среќниот стек на околностите (зачувувањето во дубровничките акти на низа сведоштва за самиот Пуљко, неговото семејство и имотната состојба) можеме врз овој пример на „жив“ властелички да отфрлиме некои претпоставки (од бројот на веќе искажаните во литературата тези и домислувања), што природно, исто така е важно за решавањето на ова сложено прашање. Така на пример, во дубровничките акти во текот на доста долг период (од 1333 до 1382 г.) се спомнуваат зависните „л у џ е“ на самиот Пуљко Болкачевиќ и неговите синови.³³⁾ Сосем е можно Пуљко, како подоцна и неговиот син Грубач Пуљковиќ, да имал некакви поседи во соседната област Требиње.³⁴⁾ Со други зборови, овие податоци воопшто не ни позволуваат (врз примерот на драчевичкиот феудалец Пуљко) властеличките да ги сметаме за слободни селани-ратници, кои живееле само на сметка на својата земја — татковина (и, кои според тоа, како да немале зависни селани). Напротив, сопоставувајќи ги сите тие податоци од изворите за Пуљко, ние имаме можност јасно да си го претставиме системот на „регрутирање“ придворници кај Душан: овие дворјани-службеници, кои дури не зазеле специјални должности, сосем не ги раскинувале врските со родните краишта, сочувувајќи ги таму своите поседи и, веројатно, користејќи ја својата служба при царскиот двор за зацврстување на сопственото влијание и проширувањето на своите имоти во тие и блиските области.

³³⁾ М. Динић. Исто таму, стр. 75.

³⁴⁾ Исто таму.

Заедно со тоа собраните и разгледани од М. Диниќ сведоштва од дубровничките документи од XIV в. ни pozwолуваат да се искажеме и во врска со можната претпоставка, дека во дадениов случај „властеличиќ“ означува млад дворјанин, баштиник. Работата е во тоа, што Пуљко се спомнува веќе во март 1333 г. (ако станува збор за истото тоа лице); следователно, во моментот на неговото патување во Дубровник во август 1347 г. тој имал не помалку од триесет години. Се разбира, при оцената на сите овие податоци не треба да се заборава дека наведениот во 1333 г. Пуљко (имено така, без „презимето“ Болкачевиќ) можел да припаѓа на друга фамилија или пак му бил близок роднина на нашиот властеличиќ (на пример, негов дедо, со оглед на обичното редење на имињата во фамилијата).

Најпосле, разгледувањето на овие спомнувања на властеличиќите (т.е. во биографијата на крал Милутин и во грамотите на Душан од август 1347 г.) зборува и за тоа, дека не можеме сосем да се согласиме со заклучокот на М. Диниќ кој смета, оти „во епохата на Душан терминот властеличиќ бил општо примен во Србија, како што веќе сведочи Законикот...“.³⁵⁾ Како што видовме, навистина треба јасно да ги разликуваме етапите од применувањето на дадениов термин во сталешкиот систем од тоа време: сè до 1349 г. (издавањето на првите параграфи од Законикот) властеличиќите се спомнуваат сосем ретко — не само во официјалниот лексикон на српската влада, туку и во литературата од тоа време. Но сепак сферата на распространувањето на овој термин, очигледно, се проширивала; можеби тоа се случувало во прв ред во усната реч, не оставајќи траги во зачуваните писмени извори и пред сè во Душановата „Романија“ — јужната половина на царството. Ова, се разбира, создавало извесна основа за тоа, (како што веќе е укажувано во литературата, на пример во работите на Т. Тарановски, М. Диниќ) од доста неопределеното, случајно или локално означување терминот „властеличиќи“ поради издавањето на Законикот на Душан (1349) да стане „с е о п ш т“,³⁶⁾ уште повеќе — да добие значење на определена сталешка категорија на светската аристократија.

Бидејќи, како што видовме погоре, дури на основа на одамна познатите параграфи од Законикот во литературата возникнуваат најпротивречни мислења и хипотези за улогата и потеклото на овој меѓуслој, неопходно е овде да се вратиме на текстот на соодветните наредби од Законикот. На почетокот ќе ги разгледаме оние повикувања на Законикот што се приведуваат во својство на докази на тезата за „бедноста“ на властеличиќите

³⁵⁾ Исто таму, стр. 87.

³⁶⁾ Т. Тарановски. Посоч. дело, стр. 16; М. Динић. Хумско-требињска. . . , стр. 87.

(во споредба со властелата).³⁷⁾ Во овој случај станува збор само за ст. 75 од Законикот („За жупата и пасењето), каде по однос на правилата за пасењето на стоката се приведува и таков правен казус, кога во некаква жупа „ќе се покаже дека едно село е на било кој властелин, или пак (едно село му припаѓа) на моето царство, или е тоа црковно село или на властеличиќ...“.³⁸⁾ По наше мислење, текстот на овој параграф е сосем јасен, тој не дава никаква основа да сметаме дека во времето на Душан секој властеличиќ имал само едно село.

Напротив, имено овој текст од Законикот сосем го изедначува секој („апстрактен“) властеличиќ со другите феудални земјосопственици (светски и духовни) и, што е особено важно, со најкрупниот и влијателен феудалец — српскиот цар. Во врска со ова да потсетиме дека земјишните поседи на царот (царските домени) и на црквата (особено — на крупните манастири) биле расфрлани по разни области на царството; имено затоа честопати се случувало едно село (или неколку населби) на даден феудалец да се најдат далеку од основното јадро на неговите имоти и од неговата резиденција, станувајќи на тој начин „изолирани“, зафрлени и притиснати меѓу поседите на другите земјовладелци.³⁹⁾ Исто така мошне важно е што во оваа смисла Законикот не прави никаква разлика меѓу властеличиќот и властелот, зборувајќи и за едно село на некаков „властелин“. Сето тоа ни дозволува да тврдиме дека ст. 75 претставува доказ не за „бедноста“ на властеличиќите (во споредба со властелата), а обратно — за нивната еднаква имотна положба;⁴⁰⁾ овој параграф укажува имено на постоењето населби и др. имоти на било кој властеличиќ надвор од границите на дадена жупа, т.е. во соседната област или дури на најоддалечениот крај од големата Душанова држава. Исто така не може да се смета за аргументирано тврдењето дека големите подарувања (на пример, градови и области во вид на т.н. „држава“) можеле да добијат тогаш само велможи, а властеличиќите морале да се задоволуваат со одделни баштини или прони.⁴¹⁾ Специјалниот 142 параграф од Законикот, со наслов „За властелата, која ѝ нанесува штета на државата“ (т.е. на земјите дадени нејзе во својство на држава), предвидува дека тие подарувања можат да бидат дадени и на властелата и на властеличиќите.⁴²⁾ Исто така сосем ги изедначува овие две сталешки категории од светската

³⁷⁾ Д. Јанковић. Историја... , стр. 46, заб. 100; сп. „Законик цара Стефана Душана“, кн. I, стр. 48—49.

³⁸⁾ С. Новаковић. Законик... , стр. 60.

³⁹⁾ Види на пр. во нашите статии: „Ученые записки Института славяноведения“, т. 24, 1962, стр. 258, 260; „Средние века“, вып. 23, 1963, стр. 136, 138.

⁴⁰⁾ Така смета и М. Динић (Хумско-требињска... , стр. 86).

⁴¹⁾ Види погоре, заб. II.

⁴²⁾ С. Новаковић. Законик... , стр. 109—110.

аристократија и параг. 39 „За властелата и властеличиќите”, кој зборува за подарувањата ним (еднакво) баштини на основа на царските хрисовули.⁴³⁾

Сосем е разбирливо што таквиот заклучок за полната имотна еднаквост на властелата и властеличиќите согласно со Законикот, за нивната еднаква положба во однос на државната власт (посебно во смисла на земјишните подарувања и други привилегии) и на масата на простиот народ (како што тоа не еднаш е одбележувано во литературата),⁴⁴⁾ нè принудува да ги продолжиме изучувањата на сталешката терминологија на Законикот, сопоставувајќи ги неговите наредби за властелата и властеличиќите со материјалите од грамотите од тоа време.

Всушност овде vznikнува прашањето: ако властеличиќите станале (поради нивното присуство во Законикот) општо државно означување на една од категориите на светските феудалци, тогаш како се сооднесува овој термин со „архонтопулите” (од грчките грамоти на Душан) и со „властелата велика и мала”? Уште повеќе, потребно е да објасниме колку често терминот „властеличиќи” се сретнува и во самиот Законик и во грамотите од тие години, зашто тоа сведочи за неговата реална улога во системот на сталешката терминологија на Српско-грчкото царство. Притоа, природно, неопходно е да ги имаме предвид не само разновременоста и „многуслојноста” на сталешките термини на Законикот,⁴⁵⁾ туку и постоењето определени разлики во оваа смисла (т.е. по однос на терминот „властеличиќи” и „архонтопули”) во разните делови од Душановата империја.

Така на пример, враќајќи се одново кон текстот на Законикот, можеме да направиме едно занимливо забележување кое може да претставува интерес во врска со одамна искажаното мислење за позајмувањето на терминот „властеличиќи” од Византија.⁴⁶⁾ Како што е познато властеличиќите се спомнуваат само во седум параграфи од Законикот (параг. 39, 50, 55, 75, 142, 144 и 173) при што во два (параг. 39 и 173) законодавецот, зборувајќи за властелата и властеличиќите, смета за неопходно да укаже уште и на нивната етничка припадност („Срби и Грци”). Со други зборови, така во текстот на овие два параграфа одново се потврдува она опстојателство, дека меѓу властеличиќите имало и светски феудалци од јужната половина на Душановото царство (т.н. „Романија”); по наше мислење, ова одново укажува на врската меѓу властеличиќите и „архонтопулите”.

⁴³⁾ Сп. М. Динић. Хумско-требињска..., стр. 86.

⁴⁴⁾ Види на пр.: М. Динић. Исто таму; Д. Јанковић. Историја..., стр. 46; А. Соловјев и В. Мошин. Грче повеље српских владара. Београд, 1936, стр. 403.

⁴⁵⁾ Сп.: Е. П. Наумов. Законик Душана и рецепция византийского права на Балканах. 35. „Юго-Восточная Европа в средние века”, I, Кишинев, 1972, стр. 203—204.

⁴⁶⁾ Сп.: А. Соловјев и В. Мошин. Посоч. дело, стр. 403.

Според нас, важна е и една друга околност. Како што е познато, во литературата веќе е одбележувана интересната појава: тоа, што во текстот на Законикот (т.е. во наведените седум параграфи) терминот властелички „како по правило се појавува наспоредно со властелата“.⁴⁷⁾ Ни еднаш овој термин не се сретнува во Законикот без терминот „властела“, туку, напротив, властелата мошне често се спомнува во разните параграфи — но без придружба на „властеличките“. Како што ни се чини, оваа особеност на терминологијата на Законикот позволува да размислуваме за тоа, дека при подготовката на неговиот текст извесна улога одиграле формулите од грчките грамоти (т.е. формулата „архонти и архонтопули“), издадени од византиските императори и од самиот Стефан Душан.

Меѓутоа таквата констатација сепак не е доволна за разбирањето на улогата на терминот „властелички“ во сложниот систем на наредбите од Законикот, дотолку повеќе што и во грчките грамоти на Душан „архонтопулите“ се спомнуваат само двапати.⁴⁸⁾ Овде е неопходно да обртиме посебно внимание на сите означувања на феудалната аристократија во неговиот текст и да се обидеме да ја определиме нивната распространетост. Притоа веднаш паѓа в очи следната особеност на текстот од Законикот: ако властеличките фигурираат само во седум параграфи, формулата „властела велика и мала“ се сретнува овде уште поретко — само во почетокот на Законикот и во параг. 136. Вистина, кон овие случаи на очигледно збирно значење (аналогно на рускиот израз: „и велико и мало“, или на средновековната српска имунитетна формула „работи велики и мали“, како и на определбата „луѓе велики имали“)⁴⁹⁾ може да се додадат и спомнувањата во параг. 121 („властелин ни мал ни велик“) и параг. 155, каде се зборува за „велик властелин“ и помала властела („помал властелин“). Сето тоа, како што нам ни се чини, не дава уверливи основанија да зборуваме за постоењето на какви и да е други сталешки категории на аристократијата во рамките на феудалната Српска држава, освен властелата и властеличките; наброените спомнувања на „властелата велика и мала“ не се уверлив доказ и за спротивставувањето на властеличките (како што тоа честопати се прави во литературата) на „великата и малата властела“ или пак аргумент во корист на изедначувањето на властеличките и „малата властела“. По наше мислење, анализата на наредбите од Законикот и неговите сталешки термини јасно ја покажува сета разновидност и разно-

⁴⁷⁾ М. Динић. Хумско-требињска..., стр. 86.

⁴⁸⁾ А. Соловјев и В. Мошин. Посоч. дело, стр. 68 и 180 (сп. стр. 403).

⁴⁹⁾ Сп. параг. 26 од Законикот; сп. Е. П. Наумов. Господствующий класс..., стр. 118—119; и др.

временост на употребуваните во тоа време означувања на различни меѓуслоевии од феудалното општество.

Така, имено, на основа на параг. 152 можеме да зборуваме за постоењето во составот на Законикот не само на старите правни норми (од времето на крал Милутин), туку и на поранешните сталешки определби — т.е. „велика властела“ и „средна“,⁵⁰⁾ кои понатаму не доживеале широко распространување. Карактеристично е што терминот „велик властелин“, ако не ја сметаме во овој случај формулацијата „властела велика и мала“, се сретнува во Законикот само уште двапати (во параг. 62 и 155). Не помалку важен е и фактот, што во текстот на Законикот очигледно преовладува терминот „властела“ (или „властелин“); имено со тој термин мошне често во неговите параграфи се означува сиот феудален врв на Српско-грчкото царство наспроти простиот народ (види на пр., во параг. 2 „властелата и другите луѓе“, во параг. 22 и т.н.).⁵¹⁾ Нам ни се чини важно и тоа опстојателство, што во самиот Законик, и покрај воведувањето (во својството на посебен меѓуслој од светската аристократија) на категоријата „властелички“, сепак сè она што им припаѓа на светските феудалци се наречува со еден збор — „властелски“, „властелско“ (независно од тоа дали станува збор за вистински „властелин“ или пак за властелички).⁵²⁾

Според тоа, направената анализа на наредбите од Законикот каде се спомнуваат властеличкиите и другите сталешки називи од тоа време, доволно уверливо покажува дека тезата (која, како што укажувавме погоре, се среќава во литературата) за „општото распространување“ на терминот властелички во епохата на Душан бара сериозно уточнување и значителни забелешки. Навистина, вклучувањето на овој термин во лексиконот на Законикот го правело него општодржавно сталешко означување на една од категориите на владеачката класа, но дури во текстот на оние параграфи од кодексот, што биле издадени за времето на Душан, властеличкиите се спомнуваат ретко, очигледно како законодавна „новина“, која се потпира пред сè на односите во Душановата „Романија“ и на традициите на византиската терминологија (во тој број и на грчките грамоти на Душан). Овие заклучоци, како што ќе покажеме подолу, напoлно се потврдуваат и на материјалот од српските грамоти на Душан (за 1349—1355 г.).

Всушност, како што веќе е одбележувано во историографијата,⁵³⁾ во овие грамоти од последните години од управувањето

⁵⁰⁾ Сп. Е. П. Наумов. Законик. . . , стр. 204; В. Н. Завражин. „Месой“ в поздне-византийском городе по данным „Истории“ Иоанна Кантакузина. — 35. „Средневековый город“, вып. 3, Саратов, 1975, стр. 224 сл.

⁵¹⁾ Сп. С. Новаковић. Законик. . . , стр. 285.

⁵²⁾ Види на пр., параг. 22, 41, 44, 55, 81, 88, 97, 106 од Законикот и др.

⁵³⁾ Сп. на пр.: Д. Јанковић. Историја. . . , стр. 46; М. Динић. Хумско-требињска. . . , стр. 87.

на цар Душан го наоѓаме не само терминот „властелички“, туку и сосем реални, „живи“ претставници на оваа категорија од светската феудална аристократија. Така на пример, можеме да го наведовме, „деспотовиот властеличк“ Иванко Пробештитовиќ (веројатно вазал на деспот Оливер); Иванко ни е познат по дарбената грамота на Душан (од 28 мај 1350 г.), која го потврдувала купувањето од Иванко „градска земја“ во Штип и привилегиите на изградената од него црква.⁵⁴⁾ Во текстот на една друга дарбена грамота на Душан, издадена на неговата задужбина — Архангелскиот манастир во близината на Призрен (веројатно во 1351—1352 г.),⁵⁵⁾ се посочени имињата и поседите на други двајца властелички: Новак Пеција и Никола Утоличик.⁵⁶⁾ Најпосле, веќе спроти смртта на Душан, во една од неговите последни грамоти (за подарувањето на Хиландар на татковнинската црква на световниот феудалец Влатко од Псача, на 25 март 1355 г.), ја среќаваме интересната формула која ќе се зачува и во актите на неговите наследници: „всегда веселещоу ми съ вастели и властеличкы“.⁵⁷⁾

Анализата на овие грамоти, во кои се содржани спомнувања на властеличките, ни овозможува не само подобро да си ја претставиме реалната имотна и правна положба на именуваните феудалци, туку и да ги уточниме нашите заклучоци за улогата на властеличките во сталешкиот систем на Душановото царство, сопоставувајќи ги овие документи со материјалите од Законикот и од другите погоре разгледани извори. Пред сè, по наше мислење, треба да се каже за забележливите разлики дури меѓу овие тројца властелички именувани во последните грамоти на Душан. Така, Иванко Пробештитовиќ, макар и вазал на деспотот Оливер, бил толку богат и моќен што можел да купи земја во градот Штип за изградба на своја сопствена баштинска црква. Уште повеќе, Иванко можел да се здобие од цар Душан не само со подарување на таа земја со црквата и зависните луѓе (отроците) „како баштина“, туку и со осигурување со царски хрисовул на потполното ослободување на тој имот на Иванко од сите државни давачки и обврски.⁵⁸⁾ Во врска со тоа доволно е да кажеме дека е ова — единствен нам познат случај на целосно ослободување на земјишната сопственост на световниот феудалец од државни давачки, кој е уште поинтересен поради тоа што грамотата му е издадена на Иванко само една година по примањето на Душановиот Законик — со него-

⁵⁴⁾ А. Соловјев. Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века). Београд, 1926, стр. 150—152.

⁵⁵⁾ За датирањето на оваа грамота види: Е. П. Наумов. Петте последни години на Стефан Душан. „Историја“, год. VI, 1970, бр. 2, стр. 101—102.

⁵⁶⁾ С. Новаковић. Законски споменици српских држава средњег века. Београд, 1912, стр. 685, 691.

⁵⁷⁾ А. Соловјев. Одбрани споменци..., стр. 155.

⁵⁸⁾ А. Соловјев. Одбрани споменици..., стр. 151.

виот параг. 42 за обврските и давачките што се земале од царската влада од сите баштини на световната аристократија.⁵⁹⁾

Се разбира, во споредба со Иванко Пробештитовиќ двајцата властелички што фигурираат во Архангелската грамота, — очигледно се луѓе сосем не толку влијателни; тие му припаѓаат, веројатно, на бројот на ситните и средните феудални земјовладелци. На пример, некој Новак Пеција бил по волјата на Душан потчинет на Архангелскиот манастир, станал негов вазал, заедно со „дворовите и со лозјата и со нивите и со водениците“ (очигледно овие земји на Новак биле расфрлени во околината на градот Призрен).⁶⁰⁾ Како што се чини Новак му припаѓал на бројот на ситните призренски дворјани, можеби, дури немал свои села. Напротив, „срдечниот и верен властеличиќ на царството мое Никола Утоличиќ“ малку поинаку стапил во определена зависност од царскиот манастир: тој сам му го подарил на манастирот „селото свое баштинско Љубочево“ заедно со населбата Елховец, водениците и друго.⁶¹⁾ Во врска со тоа исто така треба да одбележиме дека овие манастирски вазали од бројот на световните феудалци (т.е. властеличиќите) во натамошниот текст од Архангелската грамота се именуваат со истиот збирен термин „властела“,⁶²⁾ како и во поголем дел од параграфите во Законикот.

Воедно врз основа на овие грамоти на Душан можеме да направиме и други заклучоци, не помалку важни за разбирањето на реалната распространетост на терминот „властеличиќи“ во рамките на Душановата империја и на неговото потекло. Важно е, на пример, што во поголемиот дел од другите грамоти на Душан (за тие години) овој термин воопшто не се употребува. Притоа, како што видовме од погоре приведените документи, дури таму, каде што во грамотите се спомнуваат властеличиќите, сите тие спомнувања се однесуваат само на јужна Србија (Призрен и понајуг расположеното с. Љубочево)⁶³⁾ или пак на северна и централна Македонија (Штип и Псача). Освен тоа, зборувајќи за подарувањето Псача на Хиландар и за употребената притоа формула „властела и властеличиќи“, можеме одново да ја одбележиме врска со традициите на византиската терминологија.

Можеби, ако ја проследиме на тој начин „популарноста“ на терминот властеличиќи во грамотите на Душан и ги сопоставиме добиените резултати со материјалите од анализата на актите на царската канцеларија од времето на Урош V (1356—1371), би можеле дури да кажеме дека во извесна мера овој термин

⁵⁹⁾ Сп.: Е. П. Наумов. Господствующий класс. . . , стр. 132.

⁶⁰⁾ С. Новаковић. Законски споменици. . . , стр. 685.

⁶¹⁾ Исто таму, стр. 691.

⁶²⁾ С. Новаковић. Законски споменици. . . , стр. 697, § 105.

⁶³⁾ Види „Историски часопис“, кн. VII, 1957, стр. 358.

почнал при Урош да се употребува почесто. Па сепак и при тоа, по наше мислење, би било неточно да се тврди дека „до Душан регулирано ги среќаваме властеличиќите во српските извори“.⁶⁴⁾ Пред сè ќе одбележаме, дека поради започнатото распаѓање на Српско-грчкото царство и појавувањето на голем број полусамостојни и самостојни господари (во 50-те и 60-те г. од XIV в.) стануваат особено забележливи разијдувањата во терминологијата на оние документи што излегле од канцелариите на разни управувачи. Така на пример, во зачуваната преписка на кнезот Воислав Воиновиќ, Балшиќи, Никола Алтомановиќ се зборува само за властела (во тој број — и по однос на власта на Дубровник), но сосем не за властеличиќи.⁶⁵⁾ Интересно е што и во овој случај имаме работа со северозападните и северните области од Душановото царство, каде, како што покажуваме погоре, и во 40-те и 50-те години од XIV в. терминот властеличиќи најверојатно практично речиси не се употребувал.

Поинаку стои работата, се разбира, со оние од Душановите наследници, кои ги држеле во своја власт јужна Србија и Македонија (ги имаме предвид царот Урош и кралот Волкашин). Ако на пример, се обратиме кон текстот на зачуваните грамоти на Урош (до нас се дојдени 21 грамота, веројатно ги имало повеќе),⁶⁶⁾ во тие документи ќе најдеме спомнување и на реални, „живи“ властеличиќи, и вклучување на властеличиќите (така да се рече апстрактни) во омилените формули од актите на царската канцеларија; значајно е што властеличиќите се среќаваат во девет грамоти на Урош (од 21), додека за документите од времето на Душан соодносот е сосем поинаков: сè на сè 4 околу 60 грамоти на Душан.

На тој начин, се создава впечаток дека при Урош терминот властеличиќи станал дури малку пораспространет одошто при неговиот татко. Сепак овде треба веднаш да направиме мошне важни забелешки: пред сè, повторно станува збор не за сите грамоти на Урош, а само за издадените во 1356—1357 г. (тогаш најчесто се именуваат властеличиќи) и потоа во 1360 и 1365 г. Понатаму — во сите овие грамоти на Урош властеличиќите („живите“, или апстрактните — од неопределените формули) се именуваат предимно тогаш кога се зборува за подарувања или за положбата во јужните области на Српско-грчкото царство. Нема сомнение дека имено овде терминот властеличиќи наоѓал во поголема мера опора во живата реч и во реалниот живот на феудалната аристократија и тоа го условило неговото зачувување во сталешката терминологија сè до почетокот на 70-те години од XIV в. (последните спомнувања во грамотите на Урош и Волкашин се однесуваат соодветно на 1365 и 1366 г.).

⁶⁴⁾ М. Динић. Хумско-требињска..., стр. 87.

⁶⁵⁾ Види на пр.: Л. Стојановић. Старе српске повеље... д. I.

⁶⁶⁾ А. Соловјев. Повеље цара Уроша у Хиландарском архиву. — „Богословље“, год. II, 1927, стр. 281.

Да ја продолжиме нашата анализа на грамотите на Урош што содржат сведоштва за властеличиците. Веќе една од најраните (грамотата за подарување земја на митрополитот на гр. Мелник Кирил од мај 1356 г.) дава интересни податоци за оние световни феудалци, кои цар Урош ги именувал властеличици. Така на пример, царот му го подарил на митрополитот Кирил „виноград Туркарев и Луврови што му су даровали властеличици царства ми Витомир и Станиша“.⁶⁷⁾ Во оваа врска, можеби е уместно да се сопостават нивните имиња со имињата на видните велможи, познати нам од други извори. Имено, некој Станиша се спомнува во грчките документи од тоа време со титула „протостратор“ (како близок на некаков српски цар) и „кавалариј“;⁶⁸⁾ а со блискиот на Урош Витомир сосем е можно да се издначи српскиот војсководач Витомир, кој заедно со Цреп Вукославик во 1380 г. ги разбил Турците на Дубравница.⁶⁹⁾ Во секој случај, по наше мислење, може да се зборува дека Витомир и Станиша биле веќе тогаш доста богати и моќни за да му „п о д а р а т“ (токму така!) на митрополитот лозје во лична сопственост и да добијат потврдување од самиот цар. Воедно во оваа грамота е именувано и с. Смилово, кое (порано) „држале властеличици царства ми“ (како што изгледа, други лица).⁷⁰⁾

Нешто подоцна, во јануари 1357 г., била составена грамотата на цар Урош на Дубровчаните, во која среќаваме друг властеличички од бројот на најсигурните вазали на царот — некој Вл’кша. Овој Вл’кша бил испратен од царот во Зета во својството на специјален претставник на централната влада, за да ги заштити дубровничките трговци од своеволијата на месниот феудалец — „баронот“ Жарко.⁷¹⁾ Веројатно тој наскоро загинал во нерамната борба против непокорната на царот властела (или Жарко, или Балшиќи и т.н.) и на тој начин исчезнува од историската сцена последниот властеличички кој се спомнувал во тоа време во Зета (важно е, што тој пак не му припаѓал, очигледно, на бројот на месните „нобили“, а бил испратен за заздување на феудалната анархија, од внатрешните области на царството, т.е. од јужна Србија или од северна и централна Македонија).

Сепак во тие години феудалната анархија беснеела не само во Зета, туку и во оние реони од Македонија што се наоѓале уште под власта на царот Урош. Неговата грамота, издадена на

⁶⁷⁾ Исто таму, стр. 287.

⁶⁸⁾ „Византийский временник“, т. XVII, прил. бр. I, 1911, стр. 316, 334; „Actes de Kuthlunus“, ed P. Lemerle, Paris, 1945, P. 229.

⁶⁹⁾ К. Јиречек. Историја... , т. II, стр. 383.

⁷⁰⁾ А. Соловјев. Повеле..., стр. 287.

⁷¹⁾ С. Новаковић. Законски споменици..., стр. 187. За датирањето види „Зборник Константина Јиречека“, т. I, Београд, 1959; сп. „Историја Црне Горе“, кн. 2, т. 2, стр. 5.

Хиландар на 15 ноември 1360 г.,⁷²⁾ јасно ни покажува како световните земјовладелци користеле тогаш секој момент да ги прошират своите имоти на сметка на соседните црковни и манастирски земји (се разбира и царските, градските, земјите на соседните феудалци). Како што гласи царската грамота, на царот му се пожалиле хиландарските монаси дека „нив ги навредиле властелата и властеличиќите и влашките катунѝ на царството мое“, повредувајќи ги границите на нивните планински пасишта „во Кунари над Секирник“, т.е. источно од гр. Струмица. Најинтересно е што во овој случај (како и порано, во Зета — против Жарко) царот испратил да ја разгледа жалбата и да заведе ред — еден од своите блиски, „властеличиќот на царството мое“ Бранило.⁷³⁾ На тој начин, овде настапуваат непокорни властеличиќи и, од друга страна, „верните“ на царот властеличиќи од бројот на придворната аристократија.

Во другите, подоцнежни грамоти на Урош веќе не наоѓаме спомнувања на „живи“, реални властеличиќи. Се разбира, тешко да може поради тоа да се смета дека во најжестоката меѓусебна борба од времето на распаѓањето на Српско-грчкото царство (т.е. од 50-те и сè до 70-те години од XIV в.) биле истребени сите властеличиќи, за што како да говорат зборовите на М. Диниќ („штом ги снемало оние што ги означувал“ овој термин).⁷⁴⁾ Се разбира, во овој контекст треба да се претпоставува не толку „извесна еволуција“ на терминот,⁷⁵⁾ колку определени измени на сиот сталешки систем, што означувале постепено стеснување на сферата на распространувањето на терминот и потоа негово целосно исчезнување — како специјално означување на посебна категорија од световната аристократија.

Имено за тоа сведочи околноста, кога и колку често се среќаваат властеличиќите (заедно со властелата!) во составот на стереотипните формули, изработени во царската канцеларија. Така на пример, речиси во еднакви изрази во четири грамоти (април 1357 г.) е кажано за подарувањата од царот и потврдувањето баштините на „властелата и властеличиќите“;⁷⁶⁾ во извесна мера аналогно е и укажувањето (во грамотата на дубровчаните од 24 април 1357 г.), дека на дубровничките трговци не може да им попречи „ни јас, царот, ни патријархот, ни властелинот, ни властеличиќот, ни кефалијата, ни кнезот, ни севастот“... и т.н.⁷⁷⁾ Сепак овие формули се покажале пократковечни од формулаци-

⁷²⁾ За датирањето види: Е. П. Наумов. К вопросу о датировке некоторых сербских грамот второй половины XIV в. „Славянский архив“, М., 1962, стр. 7—15.

⁷³⁾ С. Новаковић. Законски споменици..., стр. 437.

⁷⁴⁾ М. Динић. Хумско-требињска..., стр. 87.

⁷⁵⁾ Исто таму.

⁷⁶⁾ С. Новаковић. Законски споменици..., стр. 178, 311, 314; Ј. Стојановић. Старе српске..., д. I, 97.

⁷⁷⁾ С. Новаковић. Законски споменици..., стр. 177.

јата на царската благосостојба и „веселба“ заедно со властелата и властеличиците.

Оваа „забавна“ формула, како што е познато, ја има во грамотите на Душан, потоа таа се појавува и кај Урош (во 1357 и 1365)⁷⁸⁾ и најпосле, во дарбената грамота на кралот Волкашин, со која се давало селото Копривлјане (веројатно во Прилепската област) на Рускиот манастир на Атон (јануари 1366 г.).⁷⁹⁾ Не е тешко да се забележи дека во овие грамоти даденава формула („веселюшу ми се съ правоверними и възлюбленними властели и властеличики“) тесно е сврзана не само со традициите на српската царска канцеларија, со самите идеи и традиции на Српско-грчката империја (тоа јасно се гледа и во дадената грамота на Волкашин), туку и непосредно со феудалната практика имено на јужните области од Србија (сферата на влијанието на Вук и Гргур Бранковиќи) и северна и централна Македонија, каде најдолго ја чувале својата власт и царот Урош и неговиот наследник — кралот Волкашин.

Во врска со ова важно е што веќе во 70-те години од XIV в., кога распаѓањето на Душановата држава се завршило, а последните нејзини „врховни“ (макар веќе номинални) властодршци (Урош и Волкашин) се симнале од сцената, — во грамотите на управувачите на феудалните држави што се формирале на оваа територија, терминот „властеличики“ сосем не се среќава. Овој термин не се појавува одново ни во документите од 80-те и 90-те години, при што единствен исклучок претставува спомнувањето во една грамота, сепак не кнежевска, а издадена од српскиот патријарх Спиридон (1388 или 1389) за потврдување правата на војводата Обрад Декиндиќ на неговата баштина. Имено овде, во побожната аренга патријархот ги спомнува „властелата и властеличиците“,⁸⁰⁾ што, се разбира, можеме да го сметаме само како моментна реминисценција на сталешките определби од времето на Душан и неговиот Законик. Како што е познато, во дојдените до нас копии на Законикот терминот „властеличики“ исто така уште се среќава, но и во овој случај, очигледно, тоа се случува се поретко.⁸¹⁾

Имено на истиот план, т.е. во врска со обидите да се обноват поранешните дипломатски и државни традиции на Душановата држава, треба да се разгледува и појавата на терминот „властеличики“ во документите на создаденото во 1377 г. Босан-

⁷⁸⁾ С. Новаковић. Законски споменици. . . , стр. 313; „Византийский временник“, т. XIX, 1915, стр. 527.

⁷⁹⁾ А. Соловјев. Одбрани споменици. . . , стр. 168.

⁸⁰⁾ „Византийский временник“, т. XIX, 1915, стр. 544 (со датум 9 јануари 1388 г. и потпис: Симеон), сп. С. Новаковић. Законски споменици. . . , стр. 776 (со датум 19 јануари 1389 г. и потпис на Спиридон).

⁸¹⁾ М. Динић. Хумско-гребињска. . . , стр. 87.

ско кралство.⁸²⁾ Сепак обраќањето кон овие акти и анализата на нивната терминологија не ни дава можност да се согласиме со мислењето на М. Диниќ дека овој термин „брзо влегол во употреба и останал сè до пропаѓањето на средновековната Босанска држава”.⁸³⁾ Навистина, властеличиќите се спомнуваат некогаш во босанските извори од XV в.,⁸⁴⁾ но сепак ако се зборува за последната четвртина од XIV в. тие мошне ретко се среќаваат во грамотите на босанските кралеви од тоа време — сè на сè само три пати (во грамотите на кралот Твртко I од 1378 г. и на неговите наследници — Дабиша и Елена, 1393 и 1397 г.).⁸⁵⁾ Не помалку важно е и другото опстојателство. Во овие босански грамоти станува збор пак не за „живи”, реално постоечки властеличиќи, а само за стереотипната и неопределена формула „властела и властеличиќи”.

Според тоа, завршувајќи го разгледувањето на сите тие сведоштва од зачуваните историски извори од XIV в., можеме да ги направиме следните заклучоци за потеклото и улогата на терминот „властеличиќи” и на оваа категорија на световните феудалци во сталешкиот систем од епохата на развиениот феудализам. Пред сè неопходно е да ги имаме предвид хронолошките и територијалните рамки на распространувањето на овој термин, разликувајќи ја притоа неговата употреба во официјалниот лексикон на средновековната државност и во другите паметници од тоа време, понатаму — разликувајќи го применувањето на дадениов термин во составот на стереотипните формули на древните грамоти (т.е. честопати без секако конкретно значење) и, спротивно на тоа, неговото применување за означување реално постоечки, „живи” световни феудалци (такви како Пуљко Болкачевиќ, Иванко Пробештитовиќ и др.) или пак на определен меѓуслој од световната аристократија — во согласност со Законикот на Душан и некои други извори од XIV в. Придржувајќи се на овие критериуми, можеме да ги уточниме тезите веќе искажани во историографијата, попотполно да го проследиме развитокот на овој термин и на сталешката категорија во процесот на еволуцијата на феудалниот социјален систем од тоа време.

Така, имено, анализата на постоечките извори зборува за недоволната аргументираност на она гледиште, кое ги признава властеличиќите за постојана компонента на феудалниот строј. Напротив, овој термин сè до издавањето на Душановиот Законик во српските паметници се среќава сосем ретко и неговото значење се покажува како мошне неопределено. Дури

⁸²⁾ Исто таму.

⁸³⁾ Исто таму.

⁸⁴⁾ Исто таму, стр. 88.

⁸⁵⁾ Л. Стојановиќ. Старе српске повеље. . . , д. I, стр. 79, 178, 240; сп. „Историја на државите. . . “ стр. 129.

од крајот на 40-те години од XIV в. властеличиќите се спомнуваат почесто во српските грамоти, но сепак — главно во примена кон областите од јужната половина на Српско-грчкото царство (Душановата „Романија“). Само Душановиот Законик им придава на властеличиќите улога на посебен меѓуслој од световните феудалци, но сталешката граница меѓу нив и властелата била мошне неопределена и нејасна, фактички вештачка; ова и го определило исчезнувањето на овој термин од српските грамоти кон почетокот на 70-те години од XIV в. Ретките спомнувања на властеличиќите во некои српски и босански акти од крајот на XIV век сведочат само за моментни обиди да се обноват определени норми на официјалната терминологија од времето на Стефан Душан, сврзани со забележливото влијание на византиската дипломатика, со државно-правните концепции на Српско-грчкото царство и зборникот од неговите закони.

Од руски превел,
Д-р Ефтим Кафеџиски